

NYUGAT FELÉ FÉLÚTON

Bizonyára nem járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy mind a politikusoknak, mind a társadalomkutatóknak, mind általában az állampolgároknak a többsége a rendszerváltást olyan történelmi fordulatként értelmezi, amely át-, illetve visszatérést jelent a társadalmi-gazdasági fejlődésnek arra az útjára, amelyen haladva a fejlett nyugati országok a jólétnek és az emberi szabadságnak korábban soha nem tapasztalt szintjére küzdötték fel magukat. A folyamatot tanulmányozók és még inkább az azt elősegíteni igyekvők számára közhelynek minősülhet, hogy miközben a kommunizmus jármából kiszabadult magyar társadalom – Kelet-Európa több más népéhez hasonlóan – a demokrácia, a piacgazdaság, a jogrend intézményeinek visszaállításával már vitathatatlan jelentőségű lépést tett a rendszerváltás folyamatában, a továbbiakban a fejlett Nyugathoz való közeledés sikere nem utolsó sorban azon is múlik, hogy a polgárok – különösen az intézményekben befolyással rendelkezők – azonosulnak-e azoknak az értékeknek és szerveződési elveknek alapvető együttesével, amelyek életre hívták és áthatják a Nyugat intézményeit. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ha hazai földön a Nyugat (és persze szerencsésebb korábbi magyar történelmi korszakok) hosszas szerves fejlődéssel kimunkált intézményeit rendszeridegen értékorientációval, rendszeridegen mentalitással próbálják működtetni, akkor megtörténhet, hogy előbb-utóbb eltorzulnak és diszfunkcionálissá válnak. Jelen tanulmányban egy empirikus vizsgálat alapján annak a kérdésnek a megválaszolásához kívánunk adalékokkal szolgálni, vajon az átmenet első hét évének elteltével milyen mértékben erősödtek meg a magyar társadalomban olyan értékek, elvek és stratégiák, amelyek több évszázados történelmi folyamat során mélyen beépültek a Nyugat világába, és milyen mértékben élnek tovább olyanok, amelyeket a második világháború utáni négy és fél évtizedből, vagy még jóval korábbról hoztunk magunkkal.

Két jellegzetes paradigma

Amikor Nyugatról beszélünk, akkor e fogalmat – a szokásos társadalomtudományi idiómát követve – annak a társadalmi-gazdasági-politikai formációnak és egyben kulturális hagyománynak a jelölésére használjuk, amelyet – mint Max Weber-i értelemben vett ideáltípust – kapitalista piacgazdaságukkal, parlamenti demokráciájukkal és polgári tradícióikkal legpregnansabban Nyugat-Európa és Észak-Amerika fejlett országai képviselnek. (Szükségképpen eltekintünk az egyes országok közötti különbségektől, valamint attól, hogy ezen a körön kívül is számos olyan, a fejlődés élvonalába tartozó ország, illetve régió létezik, amely piacgazdaságot és parlamenti demokráciát működtet. Vizsgálatunkban nem jelenhetnek meg a történelmi

aspektusok sem, tehát például az, hogy a Nyugat hosszú utat járt be a klasszikus kapitalizmus kezdeteitől a szociális piacgazdaságig.)

A Nyugat felé tartó átmenet lényegének, a rendszerváltás politikai-gazdasági átalakulásai által hátrahagyott régi és a megcélzott „új” világnak a jellemzésére kézenfekvőnek tűnik Karl Popper közismert „zárt társadalom–nyitott társadalom” megkülönböztetését használni (Popper 1966). Azt, hogy értelmezésünkben közelebbről mit is fed e dichotómia, Weber (1982), Polányi (1976), Hayek (1992), Genschenkron (1984), Scruton (1995), Elster (1995), Macfarlane (1993), Diederiks et al. (1995), Dahl (1996), Fukuyama (1997) nyomán – hogy Popper nagy karriert befutott könyve mellett csak néhányat említsünk a téma szempontjából ilyen vagy olyan vonatkozásban releváns művek, illetve szerzők közül – olyan paradigmaticusan összefüggő fogalom párokkal adhatjuk meg, mint

<i>a nyitott társadalom paradigmája</i>	<i>a zárt társadalom paradigmája</i>
piacgazdaság, piaci verseny, piaci koordináció, piaci elosztás	a piac és a verseny korlátozása, adminisztratív, hatalmi koordináció, központi elosztás
a hatalom megosztása és társadalmi ellenőrzése	a hatalom centralizációja és társadalmi ellenőrzésének korlátozottsága
szabadságot kevésbé korlátozó, szolgáltató állam	elnyomó vagy legalábbis paternalista állam
versenyen, piaci megmérettetésen alapuló szelekció	a hatalom iránti lojalitást jutalmazó kontraszelekció
jogrend, törvényesség, normativitás	a jog, a törvényesség alárendelése a hatalomnak
az intézmények társadalmi felügyelete, nyilvánosság	az intézmények központi hatalmi kontrollja, a nyilvánosság korlátozása
gondolatszabadság, ideológia és állam-hatalom következetes szétválasztása, szekularizáció	ideológia és állam összefonódása, államvallás, fundamentalizmus, a másképp gondolkodás üldözése
az individuum autonómiája és szabadsága	az individuum alávetése a hatalomnak
polgári öntudat és szabadságigény	alattvalói tudat, rendpártiság
önbizalom	kisebrendűségi érzés
individuális felelősségérzet, a törvények tisztelete	a felelősségérzet elhalványulása, a törvények kijátszása, „ügyeskedés”
nyitottság, bizalom, együttműködési készség, tolerancia	az együttműködési készség korlátozottsága, intolerancia, törzsi vagy etnocentrikus mentalitás
teljesítmény-orientáltság, szorgalom, self made man mentalitás	teljesítmény-visszafogás, jobbágy-mentalitás

és még hosszasan lehetne sorolni a jellegzetességeket mind a két oldalon. (Természetesen nem szeretnénk azt állítani, hogy valamely társadalomban minden

intézményben vagy minden individuum esetében tisztán és maradéktalanul érvényesülnek az egyik vagy a másik oldal jellegzetességei; többnyire inkább olyan tendenciaszerű – a valószínűségi törvények erejével ható – összefüggésekről van szó, hogy ha valamelyik oldal bizonyos jellegzetességei fennállnak, akkor nagy valószínűséggel ugyanezen oldal más jellegzetességei is jelen vannak. Például a piacot és a versenyt korlátozó, központi elosztást működtető szerveződés nagy valószínűséggel elnyomó vagy legalábbis paternalista államban manifesztálódik, és az ilyen szerveződés magától értetődő módon kontraszelektív mechanizmusok megjelenésének, alattvalói magatartás kialakulásának, az individuális öntudat és felelősségérzet elhalványulásának kedvez. A paradigmaticus összefüggésekről lásd Hankiss 1987; Terestyéni 1988.)

Mivel fenti vázlatunkban a nyílt társadalom paradigmája főképpen olyan értékeket és elveket foglal egybe, amelyek a klasszikus liberalizmus sajátjai¹, és a zárt társadalomé olyanokat, amelyek mindezeknek az ellentétei, akadhatnak, akik a popperi dichotómiának napjaink viszonyaira történő alkalmazását szívesen minősítenék teljesen értelmetlennek vagy legalábbis torzítóan leegyszerűsítőnek, mondván, hogy manapság ez a szembeállítás egyáltalán nem felel meg a Nyugat realitásainak, hiszen a nyugat-európai és észak-amerikai országok életében a szolgáltató állam és a szociáldemokrata, szocialista, labourista, demokrata párti erők, valamint a szakszervezetek számos olyan, a mindannapi politikai-társadalmi gyakorlatba mélyen beépült értéket képviselnek, amelyek a mi felsorolásunkban a zárt társadalom jellemzői közé tartoznak. Így aligha vonható kétségbe, hogy a szociális piacgazdaság viszonyai között a piaci verseny értékmérő szerepe egyáltalán nem korlátozatlan, és az államnak a fejlett Nyugat országaiban is igen fontos szerepe van mind a gazdaság szervezésében, mind az elosztás (viszonylagos, a többség által elfogadható) igazságosságának biztosításában. Ebben a vonatkozásban sokaknak eszébe juthat Soros György példája is, aki hosszú időn keresztül a klasszikus liberalizmus értelmében vett nyitott társadalom elkötelezett híve és propagátora volt, de manapság – mintegy revideálva, de teljességükben nem megtagadva korábbi nézeteit – a leghatározottabban úgy nyilatkozik, hogy a modern (vagy posztmodern) kor társadalmi, ha valóban minél több ember számára minél nagyobb jólétet, és minél nagyobb szabadságot kívánnak biztosítani, nem mondhatnak le a piaci folyamatokat valamiképpen egyensúlyban tartó állami beavatkozásokról és a nem tisztán piac- és versenyelvű szabályozások alkalmazásáról. Mindazonáltal – a legteljesebb mértékben egyetértve azzal, hogy a modern nyugati társadalmak számos tekintetben messze túlléptek a klasszikus liberalizmus és individualizmus eszményein – semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül azt az alapvető tényt, hogy a *soziale Marktwirtschaft* vagy a *big society* gazdaságsszervező, piacsabályozó és szociális teljesítményei egyáltalán nem számolták fel, hanem csak keretek közé szorították a kapitalista termelési módot, mintegy korrigálták a piac és a verseny nem kívánatos szélsőségeit, és a jóléti állam széles körű szociális gondoskodása a legkevésbé sem tette feleslegessé az individuális erőfeszítéseket és az egyének fele-

lősségvállalását sorsuk alakításában. Miközben tehát természetesen a legkevésbé sem áll szándékunkban a fejlett nyugati társadalmakban megtestesülő értékvilágot kizárólag a klasszikus liberalizmusra redukálni, úgy véljük, hogy a Nyugat sikerességéhez a klasszikus liberális értékek és elvek meghatározó módon járultak hozzá a történelem folyamatában, és járulnak hozzá ma is.

A vizsgálat

Vizsgálatunkban, amely a 18 éven felüli lakosság 1000 fős, a nem, az életkor, az iskolázottság és a lakóhely típusa szerint reprezentatív országos mintájának kérdőíves kikérdezésére épült, a kérdezetteknek egymásnak ellentmondó kijelentések közül kellett választaniuk, amelyek általános életelveket és értékorientációkat fejeznek ki.² A kijelentések párokba voltak rendezve úgy, hogy páronként az egyik oldalon álló kijelentés elfogadása inkább a Nyugat nyitott társadalmába mélyen beépült liberális értékrenddel való azonosulást, a másik oldalon álló kijelentése pedig inkább a „létező szocializmus”-hoz való visszavágyódást, vagy a zárt társadalom paradigmájához húzó egyéb attitűdöt reprezentált.

Mielőtt ismertetnénk a vizsgálatban alkalmazott kijelentéspárokat, előre kell bocsátanunk két módszertani jellegű tisztázó megjegyzést.

– A gazdagság, a magas életszínvonal és különféle kiemelkedő teljesítmények természetszerűleg még azok számára is vonzóvá tehetik a Nyugatot, akik egyébként a nyitott társadalom eszméjét, a fejlett nyugati országok társadalomszerkezetét, kapitalista gazdaságát, politikai rendszerét a leghatározottabban elutasítják. Mivel vizsgálatunk nem a nyugati jólét utáni sóvárgás mértékét kívánta megragadni, hanem azon értékrendszer, főképpen a klasszikus liberalizmus és individualizmus bizonyos elemeivel való azonosulást, amely – egyéb tényezők mellett – a Nyugat történelmi fejlődésében ezt a sokak által sóvárgott gazdagságot és életszínvonalat megalapozta, a mérőeszközként alkalmazott kijelentéspárok (legalábbis szándékaink szerint) nem a mindennapi életkörülményekre és életmódra, hanem meglehetősen elvont általános elvekre, a társadalmi folyamatokat szervező princípiumokra vonatkoznak.

– Nyomatékosan hangsúlyoznunk kell, hogy a vizsgálatban használt ellentétes tartalmú kijelentések párjainál valójában önmagában egyik kijelentés sem tekinthető az egyedüli „jó”, az egyedüli „helyes” választásnak. A kijelentések sarkított megfogalmazásával és szembeállításával nem azt akartuk megállapítani, hogy a kérdezett valamit jól vagy rosszul tud-e, hanem, hogy verbálisan kiélezett döntési helyzetben melyik oldal, melyik paradigma felé „húz”. Választása nem valamilyen ismeretről való számot adás, hanem értékválasztás; nem annyira tudást, sokkal inkább hiedelmet, attitűdöt, gondolkodásmódot, értékorientációt tükröz.

Most pedig lássuk a választásra felkínált kijelentéspárokat!

Az első két kijelentéspár a piaci verseny szükségességének, értékmeghatározó szerepének, továbbá annak a nézetnek az elfogadását vagy elutasítását jelenti, hogy a piaci verseny nemcsak egy gazdagodó kisebbségnek, hanem a többségnek az érdekeit, vagyis a közjót, a közgyarapodást szolgálja. A piaci verseny elfogadása egyúttal versenyképességet és önbizalmat is tükrözhet.

A piaci versenyre kell bízni annak eldöntését, hogy mi mennyit ér a társadalom számára.	Annak eldöntését, hogy mi mennyit ér a társadalom számára, nem lenne szabad a piaci versenyre bízni.
Minél szabadabban érvényesül a piaci verseny a gazdaságban, annál valószínűbb, hogy néhányan nagyon meggazdagodnak és sokan elszegényednek.	Minél szabadabban érvényesül a piaci verseny a gazdaságban, annál valószínűbb, hogy egyre többen fognak jól élni, és egyre kevesebben lesznek szegények.

A harmadik kijelentéspárnál, amely szintén a piaci verseny következményeinek értelmezésével kapcsolatos, a választás abban áll, hajlandók vagyunk-e beletörődni abba vagy sem, hogy saját gyarapodásunk esetleg mások sokszoros gyarapodásával jár együtt. Feltételezzük, hogy abban az álláspontban, amely a kiugró gazdagságot a köz gyarapodása esetén is elutasítja, sok más tényező mellett nem utolsósorban a kommunista ideológia által propagált – és a „létező szocializmus”-ban széles körben interiorizálódott egyenlőségelv – hatása érvényesül, ami esetenként szociális irigységbe, „a döglőjön meg a szomszéd tehene” attitűdbe is átválthat, más esetekben viszont az erős szociális érzékenységnek, a társadalmi igazságosság iránti igénynek, a kedvezőtlen helyzetűekkel való szolidaritásnak a kifejeződése is lehet.

Inkább haladjon egy kicsit lassabban az ország gazdasági fejlődése, de ne halmozódhassanak fel egyeseknél kiugróan nagy vagyonok.	Inkább halmozódhassanak fel egyeseknél kiugróan nagy vagyonok, de egy kicsit se haladjon lassabban az ország gazdasági fejlődése.
---	---

A következő választás a minél kevésbé korlátozott szabadság igényét és a rendpártiságot állítja szembe.

A törvényesség határain belül mindenki azt tehet, amit akar, mert ez jelenti a szabadságot.	A törvényesség határain belül sem teheti mindenki azt, amit akar, mert ez zűrzavarhoz, a rend felbomlásához vezet.
---	--

Az ötödik és a hatodik kijelentéspár az állami paternalizmus iránti igénynek és azon beállítódásnak az erősségét kívánja mérni, amely az individuális felelősségvál-

lálás helyett előszeretettel hivatkozik a körülményekre, és a nehézségekért az esetleges saját gyengeség helyett a befolyásolhatatlan külső tényezőket hibáztatja.

Egy jól működő társadalomban az embereknek elsősorban saját maguknak kell gondoskodniuk arról, hogy biztosítva legyen a tisztességes megélhetésük.	Egy jól működő társadalomban elsősorban az államnak kell gondoskodnia arról, hogy az embereknek biztosítva legyen a tisztességes megélhetésük.
Ha rosszul mennek a dolgaink, azért egyedül saját magunk vagyunk felelősek.	Ha rosszul mennek a dolgaink, azért nemcsak mi magunk, hanem a körülmények is felelősek.

A következő két állítás a törvénytiszteletet, a normaérzékenységet, illetve a másokra mutogató önfelmentésre és a kiskapuk keresésére, a törvénykerülő „ügyeskedésre” való hajlandóságot veszi célba.

A törvények betartását csak akkor jogos követelni tőlünk, ha mások is betartják azokat.	A törvények betartását akkor is jogos követelni tőlünk, ha mások nem tartják be azokat.
Már önmagában azzal is vétünk a normák ellen, ha a törvényeket és a jogszabályokat egy-egy esetben lazán és rugalmasan értelmezzük, és nem ragaszkodunk szigorúan a betű szerinti betartásukhoz.	Azzal még nem vétünk a normák ellen, ha egy-egy esetben nem ragaszkodunk szigorúan a törvények és jogszabályok betű szerinti betartásához, hanem lazán és rugalmasan értelmezzük azokat.

Egyfelől a tradicionális társadalmakra jellemző szoros családi kötődés és törzsi szellem, az együttműködési készség hiánya és bizalmatlanság a családon kívüli kapcsolatokban, másfelől a modern világ polgárainak nyitottsága a családon kívüli együttműködésekre és nagyfokú bizalom ezekben a kapcsolatokban – ennek a kétféle attitűdnek a megjelenítésére szolgál a kilencedik kijelentéspár.

Az ismerőssel kötött megállapodásban sohasem bízhatunk úgy, mint a rokonunkkal kötött megállapodásban.	Az ismerőssel kötött megállapodásban ugyanúgy bízhatunk, mint a rokonunkkal kötött megállapodásban.
--	---

A következő választási alternatíva a munka- és teljesítményorientáltságnak, az arra való hajlandóságnak az erősségét kívánta megragadni, hogy amennyiben többlethaszonra van kilátás, a kérdezettek készek-e többleterőfeszítést vállalni.

Ha csak kicsivel is több pénzt kereshetünk, feltétlenül érdemes több és keményebb munkát vállalnunk.	Akkor sem biztos, hogy érdemes több és keményebb munkát vállalnunk, ha több pénzt kereshetünk.
--	--

Végül az utolsó kijelentéspár explicit módon az ország nyugati orientációjának elfogadása vagy elutasítása közötti választást kínálja fel. Az elfogadás nemcsak azzal a véleménnyel való egyetértést fejezhet ki, hogy az országnak a felemelkedés érdekében a fejlett Nyugat felé kell törekednie, hanem annak belátását is, hogy az országok és népek sorában nem vagyunk elsőhegedűsök, és tudomásul kell vennünk valóságos helyzetünket, még ha ez sérti is érzékenységünket; az elutasító választás a nemzeti szuverenitás iránti erős igényt tükröz, de meghúzódhat mögötte harmadikutas ideológiai beállítottság vagy éppen etnocentrizmus és nacionalista gőg is.

Nekünk magyaroknak nem arra kell törekednünk, hogy a fejlett nyugati országokhoz igazodjunk, hanem hogy a saját utunkat járjuk.	Nekünk magyaroknak nincs saját külön utunk, hanem a fejlett nyugati országokhoz kell igazodnunk.
---	--

Természetesen egy pillanatig sem állíthatjuk, hogy e 11 kijelentéspár akárcsak hozzávetőlegesen kimeríti a nyitott társadalom/zárt társadalom dichotómiát, és ne lehetne még számos további olyan kijelentéspárt megfogalmazni, amely gazdagíthatná a kétféle értékorientáció tartalmát és árnyalhatná viszonyukat. A rendelkezésünkre álló vizsgálati keretek azonban erőteljesen korlátozták adatfelvételi lehetőségeinket: több kijelentéspárral már semmiképpen sem lehetett volna az egyéb témákat is kutató „omnibusz” kérdőívet terhelni.

Kisebbségben a liberális attitűdök

Jó néhány korábbi közvélemény-kutatás – például Vásárhelyi (1994), Csepeli-Závecz (1996) – egyértelműen arra utalt, hogy a magyar közgondolkodásban 1989–1990 óta is változatlanul meglehetősen nagy súllyal vannak jelen olyan tradicionális, konzervatív, antiliberális, modernizációellenes nézetek és attitűdök, amelyek a rendszerváltás hozta társadalmi-gazdasági változásokkal szemben sok vonatkozásban kételkedő-elutasító, semmint elfogadó-támogató közeget képeznek. Vizsgálataink megerősítette ezeket a tapasztalatokat, amennyiben a zárt társadalom paternalizmustól áthatott, antiliberális paradigmája felé húzó értékorientáció főlé-

nyét jelezte a nyitott társadalom paradigmájának liberalizmusához és individualizmusához húzó értékválasztásokkal szemben (lásd 1. táblázat).

1. táblázat

A paternalista-antiliberális és a liberális-individualista értékválasztások aránya (százalékban, a paternalista választások gyakorisága szerinti sorrendben)

A klasszikus liberalizmust és individualizmust elutasító, a paternalista állammodell felé húzó választások	A klasszikus liberalizmus és individualizmus felé húzó, az állami beavatkozást elutasító választások	Összesen	N*
Ha rosszul mennek a dolgaink, azért nemcsak mi magunk, hanem a körülmények is felelősek. 82	Ha rosszul mennek a dolgaink, azért egyedül saját magunk vagyunk felelősek 18	100	879
Inkább haladjon kicsit lassabban az ország gazdasági fejlődése, de ne halmozódhassanak fel egyeseknél kiugróan nagy vagyonok. 77	Inkább halmozódjanak fel egyeseknél kiugróan nagy vagyonok, de kicsit se haladjon lassabban az ország fejlődése. 23	100	843
Minél szabadabban érvényesül a piaci verseny a gazdaságban, annál valószínűbb, hogy néhányan nagyon meggazdagodnak és sokan elszegényednek. 72	Minél szabadabban érvényesül a piaci verseny a gazdaságban, annál valószínűbb, hogy egyre többen fognak jól élni, és egyre kevesebben lesznek szegények. 28	100	852
Nektünk magyaroknak nem arra kell törekednünk, hogy a fejlett nyugati országokhoz igazodjunk, hanem hogy a saját utunkat járjuk. 71	Nektünk magyaroknak nincs saját külön utunk, hanem a fejlett nyugati országokhoz kell igazodnunk. 29	100	837
A törvények betartását csak akkor jogos követelni tőlünk, ha mások is betartják azokat. 63	A törvények betartását akkor is jogos követelni tőlünk, ha mások nem tartják be azokat. 37	100	874
Annak eldöntését, hogy mi mennyit ér a társadalom számára, nem lenne szabad a piaci versenyre bízni. 62	A piaci versenyre kell bízni annak eldöntését, hogy mi mennyit ér a társadalom számára. 38	100	770

A törvényesség határain belül sem teheti mindenki azt, amit akar, mert ez zűrzavarhoz, a rend felbomlásához vezet. 61	A törvényesség határain belül mindenki azt teheti, amit akar, mert ez jelenti a szabadságot. 39	100	858
Egy jól működő társadalomban elsősorban az államnak kell gondoskodnia arról, hogy az embereknek biztosítva legyen a tisztas megélhetésük. 57	Egy jól működő társadalomban az embereknek elsősorban saját maguknak kell gondoskodniuk arról, hogy biztosítva legyen a tisztas megélhetésük. 43	100	843
Azzal még nem vétünk a normák ellen, ha egy-egy esetben nem ragaszkodunk szigorúan a törvények és a jogszabályok betű szerinti betartásához, hanem lazán és rugalmasan értelmezzük azokat. 54	Már önmagában azzal is vétünk a normák ellen, ha a törvényeket és a jogszabályokat egy-egy esetben lazán és rugalmasan értelmezzük, és nem ragaszkodunk szigorúan a betű szerinti betartásukhoz. 46	100	794
Az ismerőssel kötött megállapodásban sohasem bízhatunk úgy, mint a rokonunkkal kötött megállapodásban. 39	Az ismerőssel kötött megállapodásban ugyanúgy bízhatunk, mint a rokonunkkal kötött megállapodásban. 61	100	823
Akkor sem biztos, hogy érdemes több és keményebb munkát vállalnunk, ha több pénzt kereshetünk. 32	Ha csak egy kicsivel is több pénzt kereshetünk, feltétlenül érdemes több és keményebb munkát vállalnunk. 68	100	852

*N: az összes értékelhető választás a „Nem tudom” válaszok nélkül.

A kérdezettek között kiemelkedően annak elfogadásában volt a legnagyobb egyetértés, hogy a dolgok alakulásáért nem lehet egyedül az egyént felelőssé tenni, hanem a körülményeket is figyelembe kell venni. Bár a paternalista irányultság erősségét tekintve a felmentő, felelősségelhárító attitűd a legkevésbé sem lenne meglepő, abban, hogy a válaszok ennél a kijelentéspárnál ilyen nagy mértékben húztak a liberalizmust-individualizmust elutasító irány felé, bizonyára szerepet játszott a választásra felkínált két kijelentés talán nem igazán szerencsés megfogalmazása: miközben az egyéni felelősség túlságosan is sarkított, addig a körülményekre való hivatkozás túlságosan is megengedő verbális kifejezést kapott, ami óhatatlanul az utóbbi elfogadása felé terelte a vizsgálat alanyait.

Azt tekintve, hogy az ország politikai-gazdasági elitjének a zöme – legalábbis a nyilatkozatok és a retorika szintjén – egyetérteni látszik abban, hogy az ország számára csakis egy versenyképes piacgazdaság hozhatja meg a fellendülést, és annak ellenére, hogy 1989 óta megtörténtek a piacgazdaság kiépítésének alapvető lépései, némileg mehökkentő, hogy a piaci verseny szerepével és szükségességével kapcsolatos liberális attitűdöt kifejező kijelentéseket a mintának igen nagy hányada, mintegy háromnegyede-kétharmada elutasította. Ennél is nagyobb volt azonban az ellenérzés azzal az állítással szemben, amely az ország gazdasági fejlődését a kiugróan nagy vagyonok megjelenésével kapcsolta össze. A vagyoni különbségek határozott elutasítása persze fokozott igazságosság-igényt is tükrözhet, de sokaknál bizonyára ott munkál mögötte a szocialista korszakban erőteljesen kultivált egyenlőségérték, és alighanem némi szociális irigység és intolerancia is (ami persze a kedvezőtlen helyzetűek és a nincstelenek részéről aligha meglepő). Maga a piaci verseny is úgy értelmeződött a túlnyomó többség gondolkodásában, mint ami növeli a szociális különbségeket azáltal, hogy egy kisebbséget gazdaggá tesz, a nagyobb hányadot viszont elszegényíti. Szorosan összefügghet mindezzel az az állami paternalizmus iránti széles körű igényről tanúskodó vizsgálati eredmény is, hogy a kérdezetteknek több mint a fele szerint az emberek tisztas megélhetéséről elsősorban az államnak kell(ene) gondoskodnia.

A piac- és versenyellenes attitűdök fényében szinte természetesnek tűnik, hogy a fejlett nyugati országokhoz történő igazodást a kérdezettek több mint kétharmada elutasította, bár a nemzettudatra irányuló vizsgálatok (például Lázár–Lendvai–Szabó–Örkény 1996) nyomán feltehető, hogy ebben nemcsak a kapitalista típusú gazdasággal szemben táplált ellenérzés, illetve a nemzeti szuverenitás erős igénye, hanem etnocentrikus és nacionalista érzelmek, továbbá némi nemzeti gőg is szerepet játszott.

Miközben a rendpártiság hívei csaknem kétharmados többségben voltak azokkal szemben, akik a törvényesség határain belül a szabadság korlátlan érvényesülését támogatták, a törvények betartását illetően – nyilvánvaló ellentmondásban a rend erős igényével – a kérdezettek nagyobb hányada relativizáló, a saját normasértések indoklásaként mások normasértéseire mutogató és egyben felmentő álláspontot foglalt el, illetve nem talált kivetnivalót a törvények laza értelmezésében, a kiskapuk keresését sem megvető, „ügyeskedő” hajlandóságban.

Mindössze két kijelentéspárnál kerültek többségbe olyan válaszok, amelyeket vizsgálatunkban a nyitott társadalom liberális-individualista felfogásához húzó értékorientáció indikátorainak szántunk: annál, amelyik a többlethaszonért vállalandó többleterőfeszítésre, és annál, amelyik a családi és a nem családi kapcsolatok iránt táplált bizalomra és együttműködési készségre vonatkozott. A kérdezettek kétharmada saját állítása szerint készen áll több és keményebb munkát vállalni, ha csak kicsivel is több pénzt kereshet, és csaknem ugyanennyien éppolyan nyitottak a családon kívüliekkel, mint a családtagokkal való együttműködésre. Felvetődhet azonban, hogy a válaszok egy részénél nem feltétlenül, illetve nem kizárólag a teljesít-

mény- és együttműködés-orientált beállítódás volt a választás motívuma, hanem az előbbi kijelentéspárnál például a szorító anyagi szükség, vagy a vágy egy jobban fizető állásra, az utóbbinál pedig a családi kapcsolatok fellazulása, a rokonokkal szembeni közömbösség, esetleg a róluk szerzett rossz tapasztalatok.

Félreértések elkerülése érdekében nyomatékosan szeretnénk hangsúlyozni, hogy bár magától értetődő módon van némi valószínűsége annak, hogy az inkább a liberális-individualista irányba mutató kijelentéseket választók pozitív, az inkább a paternalista-antiliberalisakat választók pedig negatív képzetekkel bírnak a Nyugat világáról és a nyitott társadalom modelljéről, a liberalizmussal-individualizmussal, illetve a paternalizmussal-antiliberalizmussal való (verbális) azonosulás sem itt, sem a későbbiekben nem jelent „Nyugat-barátságot”, illetve „Nyugat-ellenességet”. Például abból, hogy valaki a piac és a verseny korlátozásának és a fokozottabb állami szerepvállalásoknak a híve, nem következik feltétlenül, hogy elutasító lenne a Nyugathoz való közeledés kérdéseiben. Vagy fordítva, lehetséges, hogy valaki a retorikájában és/vagy számos cselekedetében elkötelezett Nyugat-barátnak mutatkozik, például népszavazásokon a NATO és az EU-csatlakozás mellett voksol, miközben igen erősen idegenkedik a piaci koordinációtól, a versenytől, az individuális felelősségtől. Egyébként is az a tapasztalat, hogy a hétköznapi gondolkodásban jól megférnek egymással az ellentmondó, inkonzisztens attitűdök.

Az értékválasztások összefüggései

Elemzésünkben nem elégedtünk meg annak megállapításával, hogy a zárt társadalom paradigmájának paternalizmusa és antiliberalizmusa felé húzó értékválasztások jelentős többségben vannak a nyitott társadalom paradigmájának liberalizmusa és individualizmusa felé húzókkal szemben, hanem azt a kérdést is megvizsgáltuk, vajon az egyes kijelentéspároknál tapasztalt választások miképpen függenek össze egymással, vagyis felfedezhető-e a közgondolkodásban szisztematikus kapcsolat egyfelől a liberális-individualista, másfelől a paternalista-antiliberalis attitűdre utaló válaszok között. Úgy is fogalmazhatnánk a kérdést, hogy vajon azok az emberek, akik az egyik kijelentéspárnál a liberális vagy éppen a paternalista válasz mellett döntöttek, tendenciaszerűen ugyanilyen értékorientációról árulkodó választ adtak-e a többi kijelentésnél, illetve mely pároknál adtak ilyet.

Főkomponens-elemzéssel négy faktort különítettünk el, amelyek közül az első erős és nagyon jól értelmezhető összefüggést tükrözött. Ez a faktor, amely a 11 kijelentéspárból 7-et kapcsolt egybe, nemcsak azt a kiinduló feltevést igazolta vissza, hogy a közgondolkodásban a piac, a verseny, a társadalmi különbségek, az állami gondoskodás, a szabadság és a rend, az egyéni felelősség és a nyugati orientáció fogalomkörei szorosan összetartoznak, hanem azt is, hogy ezekben a fogalomkörökben egyfelől a liberális-individualista, másfelől a paternalista-antiliberalis attitűdök igen erősen együtt járnak, hiszen mint a 2. táblázatban világosan látható,

ezen faktor mentén következetesen a nyitott társadalom/zárt társadalom dichotómiát leképezve egyfelől a klasszikus liberalizmus és individualizmus, másfelől a paternalizmus és az antiliberális orientáció felé húzva oszlottak meg a kijelentések közötti választások. Éppen ezért ezt a faktort a liberális/paternalista beállítódás faktorának neveztük el. (A táblázatban a pozitív értékek a baloldali oszlopban, a negatív értékek a jobboldali oszlopban álló kijelentések választását jelentik. A szemléletesség kedvéért a paternalizmus felé húzó kijelentéseket vastag szedéssel különböztettük meg a liberális-individualista irányba húzóktól.)

2. táblázat

1. faktor: a liberális/paternalista beállítódás dimenziója (faktorszókórok)

Inkább haladjon kicsit lassabban az ország gazdasági fejlődése, de ne halmozódhassanak fel egyeseknél kiugróan nagy vagyonok.	Inkább halmozódjanak fel egyeseknél kiugróan nagy vagyonok, de kicsit se haladjon lassabban az ország gazdasági fejlődése.
.60402	
Egy jól működő társadalomban az embereknek elsősorban saját maguknak kell gondoskodniuk arról, hogy biztosítva legyen a tisztes megélhetésük.	Egy jól működő társadalomban elsősorban az államnak kell gondoskodnia arról, hogy az embereknek biztosítva legyen a tisztes megélhetésük.
-.52510	
A piaci versenyre kell bízni annak eldöntését, hogy mi mennyit ér a társadalom számára.	Annak eldöntését, hogy mi mennyit ér a társadalom számára, nem lenne szabad a piaci versenyre bízni
-.50458	
Minél szabadabban érvényesül a piaci verseny a gazdaságban, annál valószínűbb, hogy néhányan nagyon meggazdagodnak és sokan elszegényednek.	Minél szabadabban érvényesül a piaci verseny a gazdaságban, annál valószínűbb, hogy egyre többen fognak jól élni és egyre kevesebben lesznek szegények.
.48472	
Ha rosszul mennek a dolgaink, azért csakis egyedül saját magunk vagyunk felelősek.	Ha rosszul mennek a dolgaink, azért nemcsak mi magunk, hanem a körülmények is felelősek.
-.42968	

Nekünk magyaroknak nem arra kell törekednünk, hogy a fejlett nyugati országokhoz igazodjunk, hanem hogy a saját utunkat járjuk.	Nekünk magyaroknak nincs saját külön utunk, hanem a fejlett nyugati országokhoz kell igazodnunk.
.40083	

A törvényesség határain belül mindenki azt tehet, amit akar, mert ez jelenti a szabadságot.	A törvényesség határain belül sem teheti mindenki azt, amit akar, mert ez zűrzavarhoz, a rend felbomlásához vezet.
-.33990	

Eigenvalue: 1.77071

A kevésbé jól értelmezhető másik három faktort a Függelékben ismertetjük, azt azonban mindenképpen itt kell elmondanunk, hogy – mint a 3. táblázatban látható – az 1. faktorból kimaradt négy kijelentéspár közül kettő igen szoros, és a nyitott társadalom/zárt társadalom paradigmába jól beleillő összefüggést mutatott ezzel a faktoriall. (A táblázatban a pozitív értékek a liberális-individualista, a negatív értékek a paternalista beállítódással való kapcsolatot jelzik.) Az összefüggés lényege, hogy a liberális/paternalista beállítódás faktora szignifikáns kapcsolatban áll a törvénytisztelést és normaérzékenységet, valamint a családon kívüli együttműködési készséget és bizalmat kifejező kijelentéspároknál tapasztalt választásokkal, mégpedig úgy, hogy az erős törvénytisztelést és normaérzékenységet, illetve a családon kívüli nagyfokú együttműködési készséget és bizalmat inkább liberális-individualista beállítódással, a törvény- és normaszegéseket mások törvénytisztegető magatartásával menetetető, illetve a családon kívüli relációkban bizalmatlan és kevésbé együttműködő alapállás pedig inkább paternalista-antiliberalis beállítódással jár együtt.

3. táblázat

A liberális és a paternalista beállítódás kapcsolata az első faktorból kimaradt két kijelentéspárral (faktorszokrok)

A törvények betartását csak akkor jogos követelni tőlünk, ha mások is betartják azokat.	A törvények betartását akkor is jogos követelni tőlünk, ha mások nem tartják be azokat.
-.18	.35
Szn.: .000	

Az ismerőssel kötött megállapodásban sohasem bízhatunk úgy, mint a rokonunkkal kötött megállapodásban.	Az ismerőssel kötött megállapodásban ugyanúgy bízhatunk, mint a rokonunkkal kötött megállapodásban.
-.18	.15
Szn.: .000	

A faktorelemzés alapján megállapíthatjuk tehát, hogy a vizsgálatunkban a közgondolkodás néhány alapvető összetevőjének indikátoraként alkalmazott kijelentéspároknál a kérdezettek választásainak többsége a legkevésbé sem volt véletlenszerű, hanem szisztematikusan illeszkedett abba a zárt társadalom/nyitott társadalom, illetve paternalizmus-antiliberalizmus/liberalizmus-individualizmus paradigmába, amellyel a rendszerváltás irányultságát jellemeztük.

Liberális és paternalista beállítódás különféle társadalmi csoportokban

A következőkben azt vesszük szemügyre, hogy egyfelől a liberális-individualista, másfelől a paternalista-antiliberalis attitűdök miként függnek össze néhány alapvető demográfiai-társadalmi ismérvvvel. Regresszioelemzéssel megvizsgáltuk, hogy a liberális/paternalista beállítódás faktora milyen erősségű kapcsolatot mutat a nemmel, az életkorral, az iskolázottsággal, a település típusával, a vagyoni helyzettel és a vallásos érzülettel. A nem, az életkor, a településtípus és a vallásosság nem került be az egyenletbe, vagyis ezekkel a változókkal az elemzés nem jelzett szoros kapcsolatot a liberális/paternalista beállítódás vonatkozásában, az iskolázottsággal, de különösen a vagyoni helyzettel azonban igen erős összefüggés mutatkozott (4. táblázat).

4. táblázat

A liberális/paternalista beállítódás kapcsolata néhány alapvető társadalmi ismérvvvel (regresszioelemzés)

	Beta	Szign.
Vagyoni helyzet*	.1946	.0000
Iskola	.0999	.0081
F	32.51	.0000
R ²	.06788	

* A vagyoni helyzetet nagyobb értékű tartós fogyasztási cikkek (autó, színes televízió, mobiltelefon, hifi berendezés, képmagnó stb.), illetve ingatlanok (hétvégi telek és nyaraló) tulajdonlása alapján képzett index segítségével mértük.

Az eredmények egyértelműen azon várakozásainknak megfelelően alakultak, hogy a nyitott társadalom paradigmájának liberális értékei irányába a vagyonosabbak és a magasabban iskolázottak nyitottak, a zárt társadalom paradigmájának paternalizmusa, piac-, verseny- és differenciálódás-ellenessége pedig elsősorban a kevésbé vagyonosak és az alacsonyabban iskolázottak körében jelent vonzóbb alternatívát. Különösen a vagyoni helyzettel való igen erős összefüggés figyelemre méltó, hiszen ebben közvetlenül az az érdekviszony jelenik meg, hogy a kapitalista típusú gazda-

Különösen a vagyoni helyzettel való igen erős összefüggés figyelemre méltó, hiszen ebben közvetlenül az az érdekviszony jelenik meg, hogy a kapitalista típusú gazdaság kiépítésében, a vállalkozás szabadságában, a versenyen alapuló piaci elosztásban elsősorban a gazdagabbak érzik érdekeltnek magukat, míg a piacot és a versenyt korlátozó paternalista struktúráktól, az állami elosztástól és gondoskodástól elsősorban a kedvezőtlenebb vagyoni helyzetűek, a szegényebbek várják lehetőségeik jobbra fordulását.

Ugyanezek az összefüggések részletesen megjelennek az 5. táblázaton is, amelyen a vagyoni helyzet, az életkor, az iskolázottság és a nem változói kiegészülnek a pártpreferenciával is. (A táblázatban a pozitív számok a liberális, a negatív számok a paternalista beállítódás erősségét jelzik az ezen ismérvek szerint vett csoportokban.)

5. táblázat

A liberális/paternalista beállítódás nem, életkor, iskolázottság, lakóhely, vagyoni helyzet és pártpreferencia szerint (faktorszokok)

Nem

Férfi	.08
Nő	-.07
Szn.: .020	

Életkor

18–29 éves	.15
30–39 éves	.26
40–49 éves	-.01
50–59 éves	-.19
60–69 éves	-.25
70 év felett	-.09
Szn.: .000	

Iskola

8 általános alatt	-.08
8 általános	-.22
Középiskola	.17
Főiskola, egyetem	.53
Szn.: .000	

Lakóhely

Budapest	.09
Vidéki város	.04
Község	-.10
Szn.: .096	

Vagyoni helyzet

Alsó harmad	-.26
Középső harmad	-.02
Felső harmad	.30
Szn.: .000	

*Pártpreferencia**

Fidesz	.23
FKGP	-.25
KDNP	-.06
MDF	-.05
MSZP	.16
Munkáspárt	-.34
SZDSZ	.21
Szn.: .029	

* A pártpreferenciát azon kérdésre adott válaszok alapján számoltuk, hogy „Ha jövő vasárnap parlamenti választások lennének (és Ön elmenne), mit gondol, melyik párt jelöltjére szavazna?” A táblázatban szereplő hét pártion kívül a többi pártra egészen kevés választás esett, ezért azoknak adatait a megbízhatatlanság miatt nem tüntettük fel.

Az 5. táblázatban azt tapasztaljuk, hogy a közgondolkodás liberális/paternalista dimenziója szignifikáns kapcsolatban áll az életkorral, az iskolázottsággal és a vagyoni helyzettel, mégpedig úgy, hogy a liberális-individualista orientáció a fiatalabb korosztályokra, különösen a harmincasokra, a magasabban iskolázottakra, különösen a főiskolát, egyetemet végzettekre és a legkedvezőbb vagyoni helyzetűekre jel-

lemző, a paternalista-antiliberális pedig az idősebb korúakra, az alacsonyan iskolázottakra és a kedvezőtlenebb vagyoni helyzetűekre.³ Némileg gyengébb a kapcsolat a nemmel és a lakóhely típusával, mindenesetre az adatok egyértelműen arra utalnak, hogy a liberális beállítódás inkább a férfiaknál és a városlakóknál, főképpen a budapestiekénél, a paternalista pedig inkább a nőknél és a nem urbanizált településeken lakóknál valószínű.⁴

Ami a pártpreferenciákkal való – az erősen szignifikánsnál gyengébb, de azért elég nyilvánvaló – összefüggést illeti, a liberális attitűdök a Fidesz és az SZDSZ szimpatizánsainál jelennek meg a viszonylag leghatározottabban, és ha ennél halványabban is, de mindenesetre jelen vannak az MSZP-t választók körében is. A táblázatban szereplő többi parlamenti pártot, különösen az FKGP-t preferálók körében viszont a paternalista-antiliberális attitűdök dominálnak, a liberalizmus-individualizmus paradigmájával szembeni elutasítás azonban kiemelkedően a parlamenten kívüli Munkáspárt híveit jellemzi a legjobban.

A fenti adatokat tovább árnyalhatják egy kapcsolódó elemzés eredményei. A 2. táblázatban bemutatott 1. faktorban szereplő hét kijelentéspárnál kapott válaszokból két indexet képeztünk annak megragadása céljából, hogy a minta egészében illetve egyes demográfiai-társadalmi csoportjaiban milyen erős a liberális-individualista illetve a paternalista-antiliberális értékorientáció. Az indexek azt mutatják, hogy a kérdezetteknel egyfelől átlagosan hány paternalista, másfelől átlagosan hány liberális irányú választás fordult elő. (6. táblázat)

6. táblázat

A paternalista és a liberális beállítódás erőssége nem, életkor, iskolázottság, lakóhely, vagyoni helyzet és pártpreferencia szerint (index-értékek)

	Paternalista, antiliberális	Liberális, individualista
<i>Teljes minta</i>	4.24	22.02
<i>Nem</i>		
Férfi	4.24	2.21
Nő	4.21	1.85
Szign.:	.448	.000

Életkor

18–29 éves	4.25	2.34
30–39 éves	4.26	2.30
40–49 éves	4.29	2.08
50–59 éves	4.35	1.86
60–69 éves	4.44	1.76
70 év felett	3.76	1.54
Szign.:	.012	.000

Iskola

8 általános alatt	3.50	1.32
8 általános	4.46	1.91
Középiskola	4.36	2.25
Egyetem, főisk.	3.78	2.67
Szign.:	.000	.000

Lakóhely

Budapest	4.09	1.99
Vidéki város	4.25	2.18
Község	4.31	1.82
Szign.:	.321	.000

Vagyoni helyzet

Alsó harmad	4.19	1.68
Középső harmad	4.60	1.95
Felső harmad	4.05	2.43
Szign.:	.000	.000

Pártpreferencia

Fidesz	4.29	2.35
FKGP	4.71	1.88
KDNP	4.67	1.76
MDF	4.43	1.93
MSZP	4.29	2.27
Munkáspárt	4.89	1.58
SZDSZ	4.08	2.58
Szign.:	.036	.003

A már korábban tárgyalt adatokkal összhangban, a két index értékei az összes csoportban a paternalista-antiliberalis beállítódás dominanciáját tükrözik. Ennek az értékorinetációnak a közgondolkodásban való nagyon kiterjedt jelenlétét jelzi, hogy az egyes demográfiai-társadalmi ismérvek szerint vett csoportok között a paternalista beállítódás tekintetében csak az iskolázottsági és vagyoni stratifikációnál fordultak elő szignifikáns különbségek. Mindenesetre így is szembeűnő, hogy a főiskolát, egyetemet végzettek, továbbá a budapesti lakosok, a legkedvezőbb vagyoni helyzetűek, az SZDSZ, valamint a Fidesz és az MSZP szimpatizánsai és valamelyest a fiatalabb korúak között a többi csoporthoz képest némileg gyengébb a paternalista-antiliberalis kijelentések választása.

Miközben a paternalista-antiliberális beállítódás – többnyire csekély eltérésekkel – az összes csoportot egyaránt igen erősen jellemezte, az egészében véve gyengébb liberális-individualista értékorientáció tekintetében szignifikáns különbségeket tapasztaltunk. A férfiak, a fiatalabb generációk, a magasabban iskolázottak, az urbanizált településen lakók és a kedvezőbb vagyoni helyzetűek lényegesen nyitottabbnak tűntek a liberális értékek elfogadására, mint a nők, az idősebb korúak, az alacsonyabban iskolázottak, a nem urbánus településen lakók és a kedvezőtlenebb vagyoni helyzetűek. A liberális-individualista attitűdök erősségét pártpreferenciák szerint nézve, az SZDSZ, valamint a Fidesz és az MSZP szimpatizánsai között mutatkozott a legerősebb ilyen irányú beállítottság. A liberális értékorientációval szemben a legelutasítottabb a Munkáspárt volt, majd sorrendben a KDNP, az FKGP és az MDF következett. Ha csak egyetlen mondat erejéig is, de feltétlenül fel kell hívunk a figyelmet felmérésünknek arra az eredményére, hogy a liberális/paternalista dimenzióban a Fidesz–Magyar Polgári Párt szimpatizánsai mind a 4., mind az 5. táblázat adatai szerint közelebb állnak az SZDSZ és az MSZP szimpatizánsaihoz, mint a jobboldal bármelyik más pártjának táborához.

Történelmi tanulási folyamat

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy vizsgálatunk adatai szerint a magyar társadalomban közel nyolc évvel a rendszerváltó parlamenti választások után jelentős hányadot képviselnek azok a polgárok, akik a társadalom céljaival, a gazdaság optimális szerveződésével, a piaci versennyel, az állam szerepével, az individuum kötelességeivel és jogaival, a vagyoni differenciálódással és más hasonló kérdésekkel kapcsolatban többnyire paternalista és antiliberális nézetekkel és attitűdökkel rendelkeznek, és több-kevesebb határozottsággal és következetességgel bizonyos mértékű fenntartásokkal élnek a fejlett Nyugat alapvonásainak jellemzésére használt nyitott társadalom paradigma klasszikus liberális értékeivel, elveivel, latens társadalmi stratégiáival szemben. A paternalista-antiliberális beállítódás viszonylag széles körű jelenlétét jelzi, hogy az alapvető demográfiai-társadalmi ismérvek szerint vett csoportok között alig differenciál: lényegében minden csoportban közel azonos arányban érhetők tetten az állami gondoskodás igényét hordozó és a piaci verseny egyeduralmát elutasító nézetek és attitűdök. Az emberek és csoportjaik között nem annyira a paternalista-antiliberális, sokkal inkább a liberális-individualista vélekedések elfogadása eredményez különbséget. A paternalista-antiliberális hangszerelés még azokban a csoportokban – így a férfiak, a fiatalabb korosztályok, a magasán iskolázottak, az urbanizált településen lakók és a vagyonosabbak között – is érezteti hatását, amelyekben egyébként a viszonylag legerősebb az egészében véve gyengébb és szűkebb körű liberális-individualista beállítódás.

A pártok szimpatizánsainak társadalmi-gazdasági vonzalmái is hasonló képet mutatnak: még azon pártoknak, így az SZDSZ-nek, a Fidesznek és az MSZP-nek a

szimpatizánsai körében is gyakori a paternalista-antiliberális értékválasztás, amelyeknek hívei között a viszonylag a legerősebb a liberális beállítódás. Mintha igazolódni látszana az a sokszor és sok helyen megfogalmazott benyomás, hogy a magyarországi pártok egy részében valójában több párt rejtőzik. Vizsgálatunk szerint legalább kettő: egy kisebb létszámú, de karakteres liberális, és egy népesebb, de önmagában is vegyes színezetű paternalista-antiliberális orientációjú. Ez az érték-ütközés alighanem jelentős szerepet játszott az MDNP-nek az MDF-ből történt kiválásában és a KDNP szakadásában, valamint az MSZP–SZDSZ koalíció jó néhány belső vitájában.

Az erőteljes paternalista-antiliberális beállítódás sokféle ideológiai-világnézeti forrásból táplálkozhat, esetleg egymással ellentétben álló forrásokból is. Például a pia-ci verseny és a nagy vagyoni különségek elutasítása vagy éppen a rendpártiság mögött meghúzódhat szélsőséges bolsevizmus, nosztalgia a Kádár-rendszer iránt, szociáldemokrata irányultság, ultraliberális balosság, népnemzeti tradicionalizmus, keresztény életelvek, pánmagyarság, harmadikutasság és még sok más. Nagyon valószínű azonban, hogy nemcsak és nem elsősorban ideológiai-világnézeti alapokról eredeztethető a klasszikus liberalizmus elemeit elutasító beállítódás, hanem jelentős részben olyan élethelyzetekből, amelyek szükségképpen a nyitott társadalom modelljének liberalizmusa és individualizmusa ellen hangolnak: a lecsúszó rétegek, a munkanélküliek, a piaci verseny körülményei között magukat bizonytalanul érzők a rendszerváltásban mintaként megcélzott Nyugatnak nem azt az arcát tapasztalják hazai földön, amelyet saját jelenük és jövőjük szempontjából vonzónak találhatnának.

Vizsgálatunk eredményei nyomán magától értetődően vetődhet fel a kérdés, vajon a paternalista-antiliberális értékorientáció erőteljes jelenléte a liberális-individualista beállítódás mellett (esetleg azzal szemben) nem vezet-e szükségképpen a zárt társadalom modelljétől a nyitott társadalom modellje felé tartó rendszerváltási folyamat megtorpanásához, eltorzulásához. Úgy véljük, hogy a válasz keresésekor – sok más egyéb tényező mellett – a következő két megfontolással mindenképpen érdemes számolni. Egyfelől látnunk kell, hogy a nyugatos beállítódás éppen azokban a csoportokban – a magasan iskolázottak, a vagyonosabbak, a harmincasok és negyvenesek, tehát a fiatalabbak között – a viszonylag legerősebb, amelyek az eliteket adják, és így a legnagyobb befolyásuk van a folyamatok alakítására. Másfelől nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy – mint korábban már utaltunk erre – a fejlett Nyugat országaiban a nyitott társadalom modellje a klasszikus liberalizmus-hoz képest számos lényeges korrekcióval realizálódik, anélkül azonban, hogy a modell olyan alapvető elemeit, mint a piac, a verseny, az individuális szabadság és felelősség stb. felszámolná. A fejlett Nyugat országaiban sem foglal el feltétlenül mindenki és minden vonatkozásban a klasszikus liberalizmushoz közel álló álláspontot. Bizonyára nincsenek kevesen, sőt alighanem többségben vannak azok, akik munkavállalóként, alkalmazottként, bér munkásként, kritikai szellemű társadalom-kutatóként vagy környezetvédőként, de akár tulajdonosként vagy nagyvállalkozó-

ként olyan nézeteket vallanak és olyan attitűdöket hordoznak magukban, amelyek bizonyos tekintetben ellentmondanak a klasszikus „kapitalizmus szellemének”. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy tömegesen a nyitott társadalom modelljének ellenségeivé válnának és olyan törekvéseket támogatnának, amelyek a nyitott társadalom alapvető jellegzetességeit a zárt társadalméival kívánnák felváltani. Éppen ellenkezőleg, a Nyugatnak, a nyitott társadalomnak nem utolsósorban éppen azokban a demokratikus intézményeiben és hagyományaiban rejlik az ereje, amelyek garantálják a nézetek, eszmék, értékek szabadságát, és nemcsak tolerálják a sokféleséget, a kritikai véleményeket, a reformtörekvéseket, hanem törvényi kereteket biztosítanak az értékütközések és érdekharok békés úton történő lejárásához és a folyamatos változ(tat)ásokhoz, korrekciókhoz anélkül, hogy a társadalmi szerveződés lényegi elemeinek összhangja megrendülne és a stabilitás meginogna.

Mindennek fényénél úgy tekinthetjük vizsgálatunk eredményeit, mint egy félidős részbizonyítványt a hosszú tanulási folyamatban. Európának ebben a részében az emberek éppen csak elkezdtek a mindennapi valóságában megtapasztalni egy, a teljesítményeiben nagyon vonzó, de közelről még nem igazán ismert társadalmi-gazdasági rendszert. Ráadásul – hogy folytassuk a hasonlatot – a tanulók nem kis hányada hátrányos helyzetből került ebbe a történelmi iskolába, és így egyelőre csak nehezen tud megbirkózni a leckével: nem nagyon találja a helyét, nem feltétlenül látja a célokat és az eszközöket, gyakran teljesíthetetlennek érzi a hirtelen rázúdult feladatokat, nehezen tud azonosulni a még nem gyakorolt játék szabályaival, és persze nem nagyon tud örülni a mások sikerének sem, amikor saját maga rendre elmarad az osztályelsőktől. Ez a helyzet fokozott felelősséget ró a döntéshozó elitekre, hiszen mint az ókor hajósainak Szkülla és Kharübdisz között, úgy kell lavírozniuk a nyitott társadalom felé vezető út klasszikus liberális megoldásai és a széles körű paternalista igények kielégítése között.

Függelék

Az alábbi római számozású táblázatok a főkomponens-elemzés gyengébb és nehezebben értelmezhető faktorait mutatják be. (A pozitív értékek a baloldali, a negatív értékek a jobboldali oszlopban álló kijelentések választását jelentik. Vastag betűvel vannak szedve azok a kijelentések, amelyeket a paternalista-antiliberális attitűdök indikátorainak szántunk.)

I. táblázat

2. faktor

Ha csak egy kicsivel is több pénzt kereshetünk, feltétlenül érdemes több és keményebb munkát vállalnunk.	Akkor sem biztos, hogy érdemes több és keményebb munkát vállalnunk, ha több pénzt kereshetünk.
.52963	
Ha rosszul mennek a dolgaink, azért csakis egyedül saját magunk vagyunk felelősek.	Ha rosszul mennek a dolgaink, azért nemcsak mi magunk, hanem a körülmények is felelősek.
.52057	
A törvények betartását csak akkor jogos követelni tőlünk, ha mások is betartják azokat.	A törvények betartását akkor is jogos követelni tőlünk, ha mások nem tartják be azokat.
.45842	
Az ismerőssel kötött megállapodásban sohasem bízhatunk úgy, mint a rokonunkkal kötött megállapodásban.	Az ismerőssel kötött megállapodásban ugyanúgy bízhatunk, mint a rokonunkkal kötött megállapodásban.
.44575	

Eigenvalue: 1.21657

Talán nem tűnik erőszakoltnak, ha a 2. faktort úgy értelmezzük, mint amely bal oldalon a szorgalmas és teljesítményorientált, belső tartással rendelkező, az egyéni felelősséget átélő, de a mások morálját is szigorúan méricskélő, családcentrikus és kifelé bizalmatlan kispolgári életvitel attitűdjeit fogja egybe, a másik oldalon pedig mindennek az ellentettjét: egy lazább, kevésbé „hajtós”, az individuális felelősséggel tisztában levő, de azt szívesen elhárító, kapcsolataiban nyitott, a családhoz kevésbé mereven kötött életszemléletet. Ez a faktor erős összefüggést mutatott az iskolázottsággal: a dolgozó, családcentrikus, kispolgári életvitelt preferáló választások az isko-

lázottsági szint emelkedésével párhuzamosan csökkentek, a lazább életszemléletet tűzők viszont emelkedtek, így az sem lehetetlen, hogy itt valamiféle posztmodern életérzés megjelenéséről van szó. (Természetesen a kérdőíves kikérdezés a verbálisan kifejeződő attitűdöket és értékorientációkat ragadja meg, nem pedig a tényleges életvitelt. Egyáltalán nem biztos például, hogy azok, akik szóban a több-lethaszonért vállalják a többletteljesítményt, a valóságban is dolgozók és szorgalmasak, és hogy azok, akik nagyon mérlegelik, milyen haszonért érdemes többletteljesítményt nyújtani, a valóságban ne dolgoznának nagyon keményen.)

II. táblázat

3. faktor

A törvényesség határain belül mindenki azt tehet, amit akar, mert ez jelenti a szabadságot.	A törvényesség határain belül sem teheti mindenki azt, amit akar, mert ez zűrzavarhoz, a rend felbomlásához vezet.
.55758	
A piaci versenyre kell bízni annak eldöntését, hogy mi mennyit ér a társadalom számára.	Annak eldöntését, hogy mi mennyit ér a társadalom számára, nem lenne szabad a piaci versenyre bízni.
.40380	
A törvények betartását csak akkor jogos követelni tőlünk, ha mások is betartják azokat.	A törvények betartását akkor is jogos követelni tőlünk, ha mások nem tartják be azokat.
.40289	
Minél szabadabban érvényesül a piaci verseny a gazdaságban, annál valószínűbb, hogy néhányan nagyon meggazdagodnak és sokan elszegényednek.	Minél szabadabban érvényesül a piaci verseny a gazdaságban, annál valószínűbb, hogy egyre többen fognak jól élni s egyre kevesebben lesznek szegények.
.39134	
Nekünk magyaroknak nem arra kell törekednünk, hogy a fejlett nyugati országokhoz igazodjunk, hanem hogy a saját utunkat járjuk	Nekünk magyaroknak nincs saját külön utunk, hanem a fejlett nyugati országokhoz kell igazodnunk.
.34384	

Eigenvalue: 1.12310

A 3. faktor meglehetősen egyértelműséggel a szabadság/rendpártiság dimenzióban osztja meg a kérdezetteket. A szabadságpárti bal oldali sorban azonban a piaci verseny igénye mellett olyan kijelentések elfogadása is megjelenik, amelyek arra utalnak, hogy a szabadság hívei közül sokan nem nagyon törődnek a (korlátozatlan) piaci verseny szociális következményeivel, másokra mutogatva hajlamosak kivonni magukat a törvények alól („ha nekik szabad, akkor nekem is”) és a korlátlan szabadság jegyében a fejlett Nyugat követelményeihez sem hajlandók igazodni; mintha számukra a szabadság csakis a saját korlátlan szabadságukat jelentené. A rendpárti jobb oldalon a *law and order* és a szigorú törvénytisztelet igénye mellett jelentős súllyal megjelenik a piaci versenynek mint értékmérőnek az elutasítása, de ugyanakkor nem utasítódik el az a lehetőség, hogy a piaci verseny a gazdaságban a többség javát is szolgálhatja, valamint, hogy az ország jövője a Nyugathoz kapcsolódik. Ez a faktor a demográfiai-társadalmi változók közül a nemmel mutatott viszonylag erős összefüggést: a szabadságigény a férfiak, a rendpártiság pedig a nők körében volt viszonylag jellemzőbb.

III. táblázat

4. faktor

Már önmagában azzal is vétünk a normák ellen, ha a törvényeket és a jogszabályokat egy-egy esetben lazán értelmezzük és nem ragaszkodunk szigorúan a betű szerinti betartásukhoz.	Azzal még nem vétünk a normák ellen, ha a törvényeket és a jogszabályokat egy-egy esetben lazán és rugalmasan értelmezzük és nem ragaszkodunk szigorúan a betű szerinti betartásukhoz.
.58476	
Az ismerőssel kötött megállapodásban sohasem bízhatunk úgy, mint a rokonunkkal kötött megállapodásban.	Az ismerőssel kötött megállapodásban ugyanúgy bízhatunk, mint a rokonunkkal kötött megállapodásban.
-.57535	
Nekünk magyaroknak nem arra kell törekednünk, hogy a fejlett nyugati országokhoz igazodjunk, hanem hogy a saját utunkat járjuk.	Nekünk magyaroknak nincs saját külön utunk, hanem a fejlett nyugati országokhoz kell igazodnunk.
-.40287	

Eigenvalue: 1.03051

A 4. faktort úgy értelmezhetjük, mint a törvények és szabályok támogatta bizalomnak és együttműködési készségnek a dimenzióját, amely mentén aszerint oszlottak meg a kérdezettek, hogy egyik oldalon álltak azok, akik fontosnak tartották a szigo-

rú törvénykövetést, bizalommal fordultak a családon kívüli kapcsolatok felé, és nyitottnak mutatkoztak a fejlett Nyugat irányában, a másikon pedig azok, akik elfogadhatónak tartották a kiskapukat kereső ügyeskedést, bizalmatlanságot jeleztek a családon kívüliekkel szemben, és elutasították a fejlett Nyugathoz való igazodást. Ez a faktor, ha gyengén is, leginkább az életkorral mutatott némi összefüggést: a fiatalabbak csoportjaiban inkább jellemző volt a szigorú törvénykövetéssel összekapcsolódó bizalom és a Nyugat felé való nyitottság, mint az idősebbek körében.

Jegyzetek

- ¹ A *liberális*, illetve *liberalizmus* terminusok erősen terheltek egymásnak ellentmondó értelmezésekkel. Például sokan úgy értik őket, mint a *konzervatív*, illetve a *konzervativizmus* ellentétét, mások viszont éppen arra vonatkoztatják, amit az előbbi táborba tartozók konzervatívon értenek. Erről lásd Ludassy (1992) írásait. De említhetnénk azt is, hogy a hazai politikai aktorok közül némelyek a *nemzeti-keresztény* ellentétként használják a *liberális* jelzőt, mégpedig gyakran szitokszóként „hazaáruló, népnyzó, jött-magyar” jelentésben. A mi szóhasználatunkban *liberalizmus*, illetve *liberális* semmi egyebet nem jelentenek, mint a nyitott társadalom paradigma elemeinek együttesét.
- ² Többlépcsős rétegzett minta az ország több mint 70 településéről, ahol a rétegzés szempontjai a nem, az életkor és a településtípus voltak. Az iskolázottság szerinti megoszlás lényegében megfelel a KSH országos adatainak, csupán a 8 osztálynál kevesebbet végeztek aránya marad el néhány százalékkal a KSH-adatok szerintitől.
- ³ Mint ismeretes, az életkor, az iskolázottság és a vagyoni helyzet változói egymás között is szorosan összefüggnek. Tendenciaszerűen a fiatalabb korosztályokban magasabb az iskolázottság általános szintje, mint az idősebbekben, és a magasabb iskolai végzettségűeknek kedvezőbb a gazdasági helyzetük, mint az alacsonyan iskolázottaknak.
- ⁴ Az 5. – és majd még inkább a 6. táblázatban – feltűnhet, hogy a legidősebbek, azaz a 70 éven felüliek, valamint a legalacsonyabban iskolázottak csoportjában a várakozásokkal szemben nem érvényesül az a trend, hogy az életkor emelkedésével és az iskolázottsági szint csökkenésével párhuzamosan erősödik a nem-nyugatos beállítódás, illetve a nyugatos orientáció elutasítása. Ha ugyanis érvényesülne, akkor ezekben a csoportokban kellene a legerősebb nem-nyugatos beállítódásnak jelentkeznie. Itt azonban a látszat ellenére nem az általános trend gyengüléséről, hanem valószínűleg arról van szó, hogy a legidősebbek és a legalacsonyabban iskolázottak (a két csoport nagymértékben átfedi egymást) a többieknél nehezebben értették meg a vizsgálatban mérőeszközként alkalmazott kijelentéspárokat, és ennek következtében nem a kérdésben releváns értelmi és érzelmi motívumok alapján, hanem véletlenszerűen, „totóztatva” választottak, ami egészében szükségképpen az átlag felé húzta az adatokat. Ezt látszik alátámasztani az a körülmény, hogy ebben a két csoportban fordult elő a kiemelkedően legnagyobb arányban a megértés problémáit indikáló „nem tudom” válasz.

Irodalom

- Csepeli György–Závecz Tibor 1996. Mindennapi konzervativizmus Magyarországon. *JEL–KÉP*, 1.
- Dahl, Robert A. 1996. *A pluralista demokrácia dilemmái*. Budapest: Osiris Kiadó
- Diederiks, H. A. et al. 1995. *Nyugat-Európai gazdaság- és társadalomtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó
- Elster, Jon 1995. *A társadalom fogaskerekei*. Budapest: Osiris–Századvég
- Fukuyama, Francis 1997. *Bizalom*. Budapest: Európa
- Gerschenkron, Alexander 1984. *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Budapest: Gondolat
- Hankiss Elemér 1987. A „fekete doboz”. Paradigmák kölcsönhatása és konfliktusa a mai társadalmakban. *Valóság*, (XXX) 4.
- Hayek, F. A. 1992. *A végzetes önhittség. A szocializmus tévedései*. Budapest: Tankönyvkiadó
- Lázár Guy–Lendvay Judit–Örkény Antal–Szabó Ildikó 1996. *Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. JEL–KÉP Könyvtár, Budapest: Osiris Kiadó–MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport
- Ludassy Mária 1992. (szerk.) *Az angolszász liberalizmus klasszikusai. I–II*. Budapest: Atlantisz
- Macfarlane, Alan 1993. *Az angol individualizmus eredete*. Budapest: Századvég Kiadó–Hajnal István Kör
- Polányi Károly 1976. *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest: Gondolat
- Popper, Karl, R. 1966. *The Open Society and its Enemies*. London: Routledge and Kegan Paul
- Scruton, Roger 1995. *Mi a konzervativizmus?* Budapest: Osiris Kiadó
- Terestyéni Tamás 1988. Társadalmi szerveződés és kommunikáció. *JEL–KÉP*, 2.
- Vásárhelyi Mária 1994. Rendszerimázsok változása a rendszerváltás folyamatában. *JEL–KÉP*, 1989/2.
- Weber, Max 1979. *Gazdaságtörténet*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- 1982. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat